

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

25
(1/2002)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2002

Vojin Nedeljković

»Sami sebe zaplićemo«, ili Funkcija i disfunkcija latinskog refleksiva

Tekst koji sledi zamišljen je da bude praktičan prikaz funkcije refleksivnih zamenica u latinskom jeziku. Kao takav, on ne pretenduje na originalnost. Imajući za cilj da latinsku upotrebu refleksiva opišem ukratko, ali ipak detaljnije nego što je učinjeno u priručnicima na našem jezičkom području, smatrao sam korisnim, prvo, da pođem od tradicionalnih postavki te da ih, gde to bude neophodno, proširim i modifikujem u skladu s novijim gledištima, i drugo, da skrenem pažnju na sličnosti i razlike između latinske i srpske upotrebe. Takav plan je, razume se, neprincipijelan; ali tekstovi s poučnom namenom retko kad imaju u osnovi jedinstveno teorijsko stanovište.

Pri radu sam se poslužio izvesnim brojem opštih i specijalnih priručnika; iz tih standardnih knjiga crpao sam veći deo materijala, sa beskrupuloznom zahvalnošću s kakvom to latinisti danas notorno čine. Od novijih studija o latinskom refleksivu ovde navodim sledeće: A. BERTOCCHI—C. CASADIO, »Conditions on Anaphora: An Analysis of Reflexive in Latin«, u: G. CALBOLI (izd.), *Papers on Grammar*, 1, Bologna 1980, str. 1–46; M. FRUYT, »Interprétation sémantico-référentielle du réfléchi latin«, *Glotta* 65 (1987), str. 204–221; J.-C. MILNER, »Le système du réfléchi latin«, *Langages* 50 (jun 1978), str. 73–86; M. POIRIER, »Le fonctionnement du réfléchi latin, témoignage sur la pertinence linguistique de l'opposition sujet/prédictat«, u: M. LAVENCY—D. LONGRÉE (izd.), *Actes du Ve Colloque de Linguistique latine, Louvain-la-Neuve/Borée 31 mars–4 avril 1989* (*Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain*, 15), Louvain-la-Neuve 1989, str. 345–354; L. SZNAJDER, »Y a-t-il “un” réfléchi en latin? Étude sur les conditions d'emploi de *se* et *suus*«, *Information grammaticale* 10 (maj 1981), str. 17–22.

U tekstu ovog obima i namene nije moguće osvrnuti se, čak ni najkraće, na opštija, načelna i sistematska pitanja u vezi sa zamenicama, mada su ona i važna i brojna. Za razumevanje svega što sledi, školski okvir latinske (i srpske) gramatike trebalo bi u tom pogledu da bude dovoljan; a za širi uvid u opšte probleme, relativno je pristupačna i lako dostupna knjiga I. KLAJN, *O funkciji i prirodi zamenica* (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, n. s. 7), Beograd 1985.

Pristup

§1 Latinski jezik, slično srpskome, poznaje dve refleksivne (povratne) zamenice: *lični* refleksiv *sui* (*sibi*, *se*), koji grubo odgovara srpskoj zamenici *sebe* (*sebi*, *sobom*), i *prisvojni* refleksiv *suus sua suum*, koji odgovara srpskoj zamenici *svoj svoja svoje*.

U latinskom kao u srpskom, lični refleksiv je imenička zamenica, poput ličnih, u čiji sistem spada; na isti način, prisvojni refleksiv je pridevska zamenica nalik na ostale prisvojne zamenice. Razlika između ličnog i prisvojnog refleksiva, dakle, svodi se mahom na razliku između ličnih i prisvojnih zamenica, a ta opšta razlika nije predmet ovog teksta. Zauzvrat, ovde će biti reči o refleksivima kao takvim – što znači da će se refleksivi uglavnom naći suprotstavljeni pokaznim/ličnim i prisvojnim zamenicama.

Direktni refleksiv

§2 Refleksiv, kako latinski tako i srpski, po pravilu referiše na *subjekt* rečenice u kojoj stoji.

(1) [Cic. Tusc. 4.79] Alexander cum interemisset Clitum familiarem **suum**, vix a **se** manus abstinuit. »Kad je ubio **svog** prijatelja Klita, Aleksandar zamalo nije podigao ruku na **sebe**.«

Ipak, latinski refleksiv se u ponečem razlikuje od srpskoga. Prva i glavna razlika leži u tome što se refleksiv u srpskom upotrebljava za *sva* lica, a u latinskom samo za *treće* lice (jednine i množine). Otuda će se u prvom i u drugom licu refleksiv u srpskom javljati tamo gde ga u latinskom nema.

(2) Sen. Ben. 5.7.2 Solemus dicere 'gratias **mihi** ago', et 'de nullo queri possum alio quam de **me**', et 'ego **mihi** irascor', et 'ego a **me** poenas exigam', et 'odi **me**', multa praeterea ejusmodi. »Često umemo da kažemo 'zahvalan sam **sebi**', ili 'ne mogu se požaliti ni na koga osim na **sebe**', ili 'besan sam na **sebe**', ili 'pokazaću ja **sebi**', ili 'sam sam **sebi** mrzak', i još mnogo toga sličnog.«

(3) [Liv. 22.39.21] Occasioni **tuae** ne desis. »Ne propuštaj **svoju** priliku.«

Dakle, latinski refleksiv služi tome da se u trećem licu razlikuje referenca na subjekt od reference na nekog ili nešto drugo. Ako bismo malopredašnje *odi me* preneli u treće lice, imali bismo *odit se* (»[on/ona] mrzi sebe«), ili, u množini, *oderunt se* (»[oni/one] mrze sebe«) – što se razlikuje od *odit illum/illam* (»[on/ona] mrzi njega/nju«), odnosno *oderunt illos/illas* (»[oni/one] mrze njih«).

Drugo, srpski refleksiv često služi da izrazi *recipročnu* radnju. Na primer, kažemo *oni se mrze*, podrazumevajući: *međusobno*. Na latinskom se u ovu svrhu mora eksplicitno reći *inter se* (»među sobom«); dakle, *inter se oderunt*, a u ostalim licima *inter nos odimus* (»mrzimo se«), *inter vos odistis* (»mrzite se«).

NAPOMENA. Prevod »međusobno« za *inter se* ne znači da je na latinskom moguće kazati npr. **Se inter se diligunt* (što bi bio doslovan prevod za *Vole se međusobno*). U srpskom, reč *međusobno* ne oslobađa nas obaveze da recipročnost izrazimo još i reflek-

sivom (tj. ne možemo reći samo **Vole međusobno*). Naprotiv, uz latinsko *inter se* refleksiv se ne ponavlja: dakle, samo *Inter se diligunt*. (Sasvim je drugi slučaj *Nos inter nos diligimus, Vos inter vos diligitis*: početno *nos* odn. *vos* ovde je ne objekt već subjekt (»mi« odn. »vi«), pa to isto u trećem licu glasi *Illi inter se diligunt*.) — Obrt *inter se* stoji ne samo uz direktno prelazne glagole (*inter se amare, aspicere, timere* i sl.), nego i drugde: Sen. Ep. 109.13 *prodesse inter se* »biti međusobno korisnim«; Sal. Jug. 53.7 *haud procul inter se erant* »bili su nedaleko jedni od drugih«; Liv. 21.39.9 *auxerunt inter se opinionem* »uvećali su međusobno poštovanje«; [Liv. 22.1.3] *principum inter se fraus* »međusobne prevare vladara«.

Treće, srpski refleksiv može poslužiti da izrazi bezličnu ili pasivnu radnju, npr. *kaže se, sedi se, čita se*. U latinskom se u tu svrhu ne upotrebljava refleksiv, nego pasiv: *dicitur, sedetur, legitur*. (Uostalom, nekim srpskim obrtima s refleksivom odgovaraju latinski aktivni ili deponentni glagoli: *dogđa se – accidit/contingit; zna se – constat; pokazuje se – apparet; ispostavlja se – sequitur; čini se – videtur*.)

Refleksiv upotrebljen na opisani, osnovni način – kao referenca na subjekt rečenice, tj. isto kao u srpskom, ali s ograničenjem na treće lice – naziva se *direktni refleksiv*.

§3 Jednostavnom primenom osnovnog pravila refleksiv se javlja i u participskoj konstrukciji.

(4) [Suet. Cal. 1.1] Germanicus legiones **sibi** summam rei publicae deferentes compescuit. »Germanik je umirio legije koje su **mu** nudile carsku vlast.« — Latinska rečenica je *prosta*: refleksiv se nalazi unutar participske konstrukcije (tj. zavisi od vezanog participa *deferentes*) i direktno referiše na jedini postojeći subjekt, na *Germanicus*. Razlika između latinskog i srpskog dolazi otuda što smo latinsku participsku konstrukciju preveli relativnom rečenicom: time smo na srpskom dobili *složenu* rečenicu. U toj situaciji, mi na srpskom ne možemo iz *zavisne* rečenice refleksivom referisati čak na subjekt *glavne* rečenice, pa smo prisiljeni da umesto refleksivne upotrebimo ličnu zamenicu.

(5) [Cic. Att. 10.4.4] Quis potest oppressa per **se** patria beatus esse? »Ko može biti srećan ako mu je otadžbina uništena **njegovom** krivicom?« — U latinskom stoji participska konstrukcija (apsolutni ablativ), a u srpskom prevodu zavisna rečenica (pogodbena).

No s druge strane, baš unutar participske konstrukcije ponekad je neophodno ili bar uputno odustati od refleksiva da bi se nedvosmisleno referisalo na subjekt rečenice.

(6) [Liv. 22.49.2] Paullus proelium restituit protegentibus **eum** equitibus. »Paulo ponovo zametnu bitku, s tim što su **ga** štitili konjanici.« — Ako bi

ovde stajalo *protegentibus se equitibus*, pomislilo bi se da su konjanici štitili sebe.

(7) [Cic. Mil. 26] Clodius Favonio ex **eo** quaerenti qua spe fureret Milone vivo respondit... »Klodije je Favoniju, koji **ga** je upitao šta mu vredi mahnitiranje dok je živ Milon, odgovorio...« — Ako bi se ovde kazalo *ex se quaerenti*, to bi kod slušaoca ili čitaoca na trenutak stvorilo neugodnu dilemu – da nije možda Favonije postavljao nekakvo pitanje *samom sebi*.

§4 Do odstupanja od osnovnog pravila o direktnom refleksivu dolazi iz više razloga i na više načina.

Participske i predloške konstrukcije često se svojim smislom približavaju zavisnim rečenicama, pa ovo može uticati na upotrebu refleksiva. Slično se može dogoditi i u drugim pregnantnim konstrukcijama.

(8) [Cic. Man. 23] Tigranes Mithridaten *rebus suis diffidentem* confirmavit. »Tigran je ohrabrio Mitridata u času kad je ovaj gubio pouzdanje u **svoju** situaciju.« — Refleksiv unutar participske konstrukcije ovde ne referiše na subjekt rečenice (na Tigrana), već na vršioca radnje samoga participa (na Mitridata); participska konstrukcija može se prepričati zavisnom rečenicom *qui rebus suis diffidebat*.

(9) [Cic. Ver. 1.59] Legati deorum simulacra ex **suis fanis** sublata in foro venerabantur. »Legati su se na Forumu klanjali kipovima bogova iznesenim iz **njihovih** hramova.« — Misli se: *simulacra quae ex suis fanis sublata erant*. Uostalom, i u srpskom prevodu mogao bi možda stajati refleksiv (...iz **svojih** hramova).

(10) [Nep. Them. 8.2] Themistocles propter *multas ejus virtutes* magna cum dignitate tum vivebat. »U to doba Temistokle je, zahvaljujući **svojim** mnogobrojnim ličnim kvalitetima, imao znatan ugled.« — U ovom primeru, predloška konstrukcija *propter multas ejus virtutes* po smislu je bliska uzročnoj zavisnoj rečenici (koja bi glasila *cum multae essent ejus virtutes* »pošto su njegovi lični kvaliteti bili mnogobrojni«). Pa ipak, moglo se reći i *propter multas suas virtutes*, sa refleksivom, koji ne bi dovodio ni do kakve zabune. S druge strane, i u srpskom prevodu date rečenice moglo se (manje pravilno, ali sa sličnim motivom) kazati »zahvaljujući **njegovim** .. kvalitetima«.

(11) [Cic. Phil 13.36] An illos potius ornarem, **suarum** familiarum probra atque dedecora? »Pa nije valjda trebalo da tražim lepu reč za njih, bruku i sramotu **svojih** porodica?« — Misli se: *qui suarum familiarum probra atque dedecora sunt*. Konstrukcija ovde nije ni participska ni predloška, nego apozitivna.

NAPOMENA. Kako se već može naslutiti iz (9) i (10), od refleksiva se i u srpskom vrlo rado odustaje ako se obrt oseti kao blizak zavisnoj rečenici. Na primer: *nit i bih nešto radosno poginuo za SVOJ narod, niti sam ikada verovao u nepogrešivost MOG .. naroda* (B. Petrović, NIN 26. 2. 1998, str. 64). U drugom slučaju, refleksiv je izostao zbog toga

što se obrt *verovao sam u nepogrešivost...* oseća kao blizak obrtu *verovao sam da je moj narod nepogrešiv*, gde refleksiv ne bi bio moguć. Štaviše, u srpskom postoje i obrti gde, za razliku od malopredašnjeg, refleksiv uopšte ne dolazi u obzir. Na primer, latinsku rečenicu [Cic. Prov. 47] *Illi meum cum inimico suo reditum in gratiam vituperant* moramo prevesti »Oni kritikuju moje pomirenje s **njihovim** neprijateljem«. — Razlika između latinske i srpske upotrebe refleksiva opaža se i u poredbenim konstrukcijama (»nego«, »kao«), koje se u srpskom ponašaju kao zavisne rečenice utoliko što se iz njih ne može refleksivom referisati na nadređeni subjekt; kažemo, na primer, *On je uporniji nego njegov brat* (misleći: ...od **svog** brata). U latinskom, naprotiv, na takvim mestima može stajati refleksiv: *pertinacior quam frater suus*. Slično i [Nep. Cim. 3.1] *Cimon incidit in eandem invidiam quam pater suus* »Kimon je iskusio istu omrazu kao njegov otac«.

§5 Drukčije od svega dosad rečenog, latinski refleksiv može referisati na *rečeničnu temu* (tj. na element koji u okviru datog iskaza označava nešto što je odranije poznato, a o čemu se sad iznosi nova tvrdnja).

(12) Cic. Sest. 142 *Hunc sui cives e civitate ejecerunt*. »Ovog čoveka su **njegovi** sugrađani izbacili iz zajednice.« — I govornik i slušaoci znaju ko je, u datom slučaju, »ovaj čovek«: o njemu kao temi sada se iznosi jedna nova tvrdnja (da je izbačen iz zajednice); a unutar te tvrdnje, na temu referiše refleksiv.

(13) [Cic. Div. 1.63] *Eos qui secus quam decuit vixerunt peccatorum suorum paenitet*. »Oni koji su život proživeli nedostojno kaju se za **svoje** grehe.«

(14) [Pl. Cist. 100] *Ei ducenda est sua cognata*. »On treba da se oženi jednom **svojom** rođakom.«

(15) Pl. Rud. 49 *Ei erat hospes par sui*. »On je imao gosta po **svojoj** meri.«

(16) Cic. Phil. 13.10 *Pompejo sua domus patebit*. »Pompeju će **njegova** kuća biti otvorena.«

(17) [Cic. Att. 15.14.2] *Litteris Attici de summo erga se beneficio certior factus sum*. »**Atikovim** pismom obavešten sam o velikom dobru koje **mu** je učinjeno.«

Rečenična tema nije sintaktička već *pragmatička* funkcija. Kao što se vidi, elementi na koje referišu refleksivi u datim primerima stoje na raznim sintaktičkim funkcijama (i zato u raznim padežima), ali njihova podobnost da budu izvor reference refleksivu ne potiče otuda, već iz činjenice da svi oni stoje na pragmatičkoj funkciji teme.

Osnovno pravilo o latinskom direktnom refleksivu mora se, dakle, dopuniti ovako: *refleksiv referiše na element koji vrši sintaktičku funkciju subjekta, ili pak na element postavljen za rečeničnu temu*.

Primena bilo kojeg od ovih dvaju principa davaće u većini slučajeva isti rezultat, zbog toga što je većina iskaza formulisana tako da ono što na prag-

matičkom nivou predstavlja temu bude na sintaktičkom nivou postavljeno za subjekt. Dakle, upotreba refleksiva u slučajevima poput (1) ili (4) motivisana je istovremeno na oba načina, dok primeri (12)–(17) ilustruju manje česte slučajeve kad alternativni motivi protivreče jedan drugome.

Istovremeno, na primerima (12)–(17) vidi se jedna dublja razlika između latinske i srpske upotrebe. U datim prevodima, neke rečenice obrnute su drukčije nego na latinskom, i to tako da se u srpskom poklope, makar u zavisnoj rečenici, subjekt i tema – i *samo* u tim slučajevima mogao se u prevodu javiti refleksiv. To znači da se refleksiv u srpskom znatno jače nego u latinskom vezuje, po sintaktičkom principu, za subjekt. Naprotiv, latinski refleksiv se pri koliziji dvaju principa mnogo radije vezuje pragmatički, za temu.

§6 Odustati od refleksiva u korist neke od nerefleksivnih zamenica bilo bi, u malopredašnjim primerima, moguće u (12), (16), (17) – premda uz gubitak na jasnoći i idiomatičnosti. S druge strane, u ostalim datim primerima takva bi zamena bila uglavnom nemoguća. Postavlja se pitanje čime je uslovljena ta nejednakost, tj. zašto je u nekim od tih iskaza refleksiv strože potreban nego u drugim. Radi objašnjenja te razlike, korisno je uzeti u obzir i treću, *semantičku* funkciju rečeničnih elemenata na koje referišu refleksivi.

Razmotrićemo najpre one primere gde se pokazalo da je refleksiv neopodan. U (14), element *ei* označava lice koje u najužem smislu *vrši radnju*, što znači da ima semantičku funkciju *agenta*. U (15), element *ei* označava, strogo uzev, ne *agenta* (jer »imati« nije nikakva *radnja* koja bi se *vršila*), nego *posednika*. Na sličan način, u (13) element *eos* označava ne *agenta* (jer »kajati se« opet nije prava *radnja*), nego lice za koja će se reći da predstavlja *eksprijent*. Uopšteno govoreći, semantičke funkcije *agenta*, *posednika* i *eksprijenta* imaju jedno važno zajedničko svojstvo: one označavaju lica koja se u iskazima doživljavaju kao *nosioci zbivanja*.

Preostali primeri nešto su drukčiji. U (12), element *hunc* označava lice koje u najužem smislu *trpi radnju*, što znači da mu je semantička funkcija *pacijens*. U (17), element *Attici* označava lice koje, doduše, jeste agent (jer vrši radnju »obavestiti«), ali je iskaz formulisan tako da se dotični element našao u sklopu sintagme *litteris Attici*, koja po sebi označava *instrument*. Najzad, u (16), element *Pompejo* označava lice zvano *korisnik* (ili *recipient*).

Princip je, dakle, ovaj: ukoliko je lice u iskazu bliže statusu nosioca zbivanja, utoliko je potrebnije da se na njega referiše pomoću refleksiva. U primerima (13)–(15), dotični elementi nesporno imaju takav status, pa im je

vrlo teško oduzeti refleksivnu referencu. Naprotiv, u primerima (12), (16) i (17), dotičnim licima refleksiv se lakše oduzima baš zato što im se može osporavati status nosilaca zbivanja: u (12) zato što pored pacijensa *hunc* u rečenici postoji i agent (*cives*); u (17) zato što se, kako je rečeno, agent *Attici* ne mora doživeti kao takav, već se može shvatiti samo kao deo sintagme instrumenta – a instrument uopšte nije lice, pa time ni nosilac zbivanja; u (16) zato što se korisnik može smatrati sporednim, kao lice koje asistira zbivanju, tj. bezuticajno stoji po strani.

U vezi s odustajanjem od refleksiva vredi razmotriti i sledeće: [Cic. N.d. 3.46] *Latona quoque dea est: vidimus enim ejus aras in Graecia* (»I Latona je božanstvo, jer videli smo **njene** žrtvenike po Grčkoj«). Ovde refleksiv s referencom na temu (*suas aras*) ne bi bio nemoguć, pogotovu pri nešto drukčijem redu reči (*suas enim aras in Graecia vidimus*). Međutim, u datom iskazu *ispred* zamenice stoji predikat *vidimus*, kojim se u iskaz uvodi još jedno lice (»mi«): time je doveden u pitanje status nosioca zbivanja za predašnje *Latona*, na koje se sada radije referiše nerefleksivnim *ejus*. Suprotan slučaj je Cato Agr. 37.3 *Vitis si macra erit, sarmenta sua concidito minute et ibidem inarato aut infodito* (»Ako bude loza kržljava, **njene** vreže iseckaj sitno pa ih zaori ili zakopaj tu ispod«): na temu *vitis* ovde referiše refleksiv, jer pri datom redu reči nema lica koje bi poremetilo referencu; ali ako bi se predikat *concidito* premestio na početak glavne rečenice, bilo bi krajnje poželjno upotrebiti nerefleksivnu zamenicu (*concidito sarmenta ejus*). S ovim se može uporediti [Cic. Fin. 3.18] *Membrorum alia videntur propter eorum usum a natura donata, alia autem quasi ad quendam ornatum* (»Neki delovi tela su nam, čini se, od prirode dati zbog **svoje** korisnosti, a neki kao za ukras«); element na koji se referiše (*membra*), isto kao u malopredašnjem slučaju (*vitis*), jeste tema ali nije lice: ta činjenica (pored motiva sličnog onome u (10): predloška konstrukcija *propter*) ovde se pokazuje dovoljnom za odustanak od refleksiva.

S druge strane, ne treba gubiti iz vida činjenicu da, mimo slučajeva poput malopredašnjih, semantička i pragmatička motivacija mahom idu zajedno (tj. *nosilac zbivanja* mahom se uzima za *temu*), a njihovo poklapanje, čak i bez obzira na sintaktičku strukturu iskaza, odlučno utiče na upotrebu refleksiva.

(18) [Nep. Dat. 8.3] *Spes omnis consistebat Datami in se locique natura.*
 »Svu nadu Datam je polagao u **sebe**, kao i u teren.« — Ako bismo iskaz preformulisali ovako: *Datames omnem spem ponebat in se...*, dobili bismo

»normalnu« situaciju (upor. §5), sličnu onoj u srpskom prevodu: licu koje predstavlja *nosioća zbivanja* i *temu* sada bi bila data još i funkcija *subjekta*.

(19) Caes. Gal. 2.30.4 Plerumque omnibus Gallis prae magnitudine corporum **suorum** brevitatis nostra contemptui est. »Gali, u **svojoj** raskrupnjalosti, redovno preziru naš sitni stas.«

Isto se potvrđuje i u sledećem, suprotnom slučaju, gde se, u odsustvu drugačije motivacije, sintaktička funkcija pokazuje kao nedovoljan motiv za upotrebu refleksiva:

(20) Nep. Att. 12.5 In **eorum** periculis non secus absentes quam praesentes amicos Attico esse curae cognitum est. »Znalo se da u **svojim** nevoljama prijatelji, bili blizu ili daleko, mogu računati na to da Atik brine o njima.« — Unutar konstrukcije akuzativa s infinitivom, referenca na subjektni element *amicos* izvršena je nerefleksivnom zamenicom – zato što *amici* ovde nisu nosilac zbivanja, već je to *Atticus*. Ako bi, dakle, u tekstu stajalo in **suīs periculis**, iz toga bi se moglo pogrešno shvatiti da je Atik brinuo za prijatelje čak i u trenucima **sopstvenih** nevolja.

§7 Kao naročita vrsta semantički motivisanog refleksiva može se smatrati povratna zamenica koja u bezličnom pasivnom obrtu referiše na uopštenog i stoga nespomenutog nosioca zbivanja, tj. *na svakoga i ni na koga određeno*.

(21) Cic. Q.Rosc. 52 Quod **sibi** petitur, certe alteri non exigitur. »Ono što se zatraži za **sebe**, to se, jasno, ne prima kao dobitak za drugoga.«

Na prećutanog nosioca zbivanja refleksiv referiše i u obezličenom pasivu:

(22) [Liv. 7.33.5] Proelium commissum est pari spe utrimque, cum fiducia **sui**, sine contemptu hostium. »Bitka je započeta s jednakim optimizmom na obe strane, s pouzdanjem u **sebe**, ali bez potcenjivanja protivnika.«

(23) [Liv. 33.8.6] Perventum ad **suos** erat. »Beše se stiglo do **svojih**.« (Tj. deo vojske pridružio se svojim saborcima.)

Pa i kad se zbivanje uopšteno imenuje infinitivom (ili gerundom), ili pak glagolskom imenicom, refleksiv unutar konstrukcije referiše na uopštenog nosioca.

(24) [Cic. Parad. 51] Contentum **suīs rebus** esse maximae sunt divitiae. »Biti zadovoljan **svojom** situacijom, to je najveće bogatstvo.«

(25) [Cic. Phil. 9.6] In urbibus *reficiendi se et curandi* potestas est. »U gradovima postoji mogućnost da **se** čovek okrepi i sredi.«

(26) [Cic. De or. 1.257] Illa orationis **suae** cum scriptis alienis comparatio non mediocris contentionis est. »To poređenje **svog** teksta sa spisima drugih predstavlja veoma velik napor.«

Slično važi o raznovrsnim iskazima generalizujućeg smisla, bili oni formalno bezlični ili ne.

(27) [Cic. Off. 3.23] Non licet **sui** commodi causa nocere alteri. »Nije dopušteno radi **svojih** interesa ugroziti drugoga.«

(28) [Cic. Fin. 1.67] Amicitiae effectrices sunt voluptatum tam amicis quam **sibi**. »Priateljstva su uzročnik zadovoljstava kako za **sebe**, tako i za prijatelje.«
— Striktno govoreći, iskaz nije bezličan (jer ima *amicitiae* za subjekt); ali smisao je generalan, pa je očito da refleksiv ne referiše na subjekt već na uopšteno lice bez kojeg je nezamisliv sam pojam *amicitia*.

§8 Prisvojni refleksiv *suus* neretko se upotrebljava emfatično, s osobitim insistiranjem na *vlastitosti*, *prikladnosti*, *samostalnosti*, *samosvojnosti* i sl.

(29) [Cic. Mil. 24] Clodius reliquit annum **suum** seseque in proximum transtulit. »Klodije je propustio **svoju zakonitu** godinu i odložio kandidaturu za sledeću.«

(30) [Cic. Opt. gen. 19] Demosthenes muros refecit pecunia **sua**. »Demosten je opravio zidine o **vlastitom** trošku.«

(31) Pl. Aul. 639 Quin tu eloquere quidquid est **suo** nomine. »Reci već jednom jasno o čemu se radi.« (Doslovnije: »kaži to **pravim** imenom«.)

(32) [Cic. Top. 32] verba propria rerum ac **sua** »prave i **odgovarajuće** reči«

(33) Cic. Phil. 14.15 **Suo** tempore totius hujus sceleris fons aperietur. »U **pri-merenom** trenutku biće ukazano na prauzrok sveg tog zločinstva.«

(34) [Cic. N.d. 1.29] Nihil semper **suo** statu manet. »Ništa ne ostaje zauvek u **datom** stanju.«

(35) Cic. Sest. 100 Audaces homines ipsi etiam **sponte sua** contra rem publicam incitantur. »Drski ljudi već **sami od sebe** nalaze motiv da rade protiv države.«

(36) [Cic. De or. 3.10] P. Crassus **suapte** interfectus est manu. »Publije Kras poginuo je od **vlastite** ruke.«

(37) [Cic. N.d. 1.77] Nulla est belua quae non **sui** generis belua maxime delectetur. »Nema tog čudovišta koje najvećma ne voli čudovište od **sopstvene** fele.«

(38) [Cic. Marc. 10] His tu dignitatem **suam** reddidisti. »Ti si njima vratio dostojanstvo **koje im pripada**.«

(39) Cic. Har. 8 Non mirum si hoc vobis ridiculum videtur: etiam **sua** contio risit hominem. »Nije čudo ako vam se to čini smešnim: njemu su se smejali i na **njegovom rodenom** mitingu.«

(40) [Cic. Rep. 3.37.fr4] Est genus injustae servitutis cum ii sunt alterius qui **sui** possunt esse. »Jedna vrsta nepravednog ropstva je ta kad se u vlasti drugoga nađu lica kadra da budu **slobodna**.«

(41) Pl. Mer. 713 Jubet salvere **suus** vir uxorem **suam**. »**Svoju** ženu pozdravlja **njen mili** muž.«

Tako i imenički:

(42) Cic. Off. 2.83 aliis **sua** eripere, aliis dare aliena »jednima otimati **njihovo**, a drugima davati tuđe«

(43) [Cic. Lig. 33] Conserva tuis **suos**. »Sačuvaj svojim ljudima **njihove ljude**.«

Prisvojni refleksiv ovde je rezervisan za nešto što uveliko predstavlja pojam po sebi: naime, latinskom prisvojnom zamenicom, imenički upotrebljenom, vrlo često se označavaju nečiji *sugrađani*, *saborci*, *članovi domaćinstva* (muški rod *sui*), ili pak nečija *svojina* u širokom smislu (srednji rod *sua*). Za ovako upotrebljenu prisvojnu zamenicu ponekad se kaže da je *leksički određena*, tj. da osim reference ima i sopstvenu semantičku sadržinu.

S donekle sličnim motivom refleksiv *suus* javlja se unutar sintagmi koje imaju strukturu *X sa svojim Y*, na kojoj se god funkciji takva sintagma nađe:

(44) [Cic. Tusc. 1.41] *Dicaearchum cum Aristoxeno aequali suo* omittamus. »Da ne spominjemo *Dikearha s njegovim* vršnjakom *Aristoksenom*.«

(45) [Caes. Civ. 3.24.3] *Quadriremem cum remigibus suis* ceperunt. »Zarobiše jednu *kvadriremu s njenim* veslačima.«

(46) [Sen. Nat. 1.pr.7] Juvat inter sidera vagantem ridere *totam cum auro suo terram*. »Divno je, dok lutaš među zvezdama, podsmevati se *celoj Zemlji s njenim* zlatom.«

NAPOMENA. Efekt ovakvog refleksiva donekle je sličan onome što u kolokvijalnom srpskom postizemo kad, umesto prostog *sa*, kažemo *sa sve*, npr. *čamac sa sve veslačima*. A i na književni srpski se ovakve latinske sintagme, umesto na doslovni način predložene u (44)–(46), skoro uvek bolje prevode ovako: »*Dikearha i* vršnjaka mu *Aristoksena*«, »*kvadriremu i* veslače«, »*Zemlji i* njenome zlatu«.

Radi emfatičnosti, prisvojni refleksiv se u kolokvijalnom stilu može pojačati još i ličnim refleksivom u dativu.

(47) [Pl. Capt. 5] Is servit **suo sibi** patri. »On je rob **svom rodenom** ocu.«

(48) Ter. Ad. 958 **Suo sibi** gladio hunc jugulo. »Naterao sam ga u **njegovu vlastitu** klopku.«

U književnom jeziku, slična emfaza postiže se upotrebom zamenice *ipse* u prisvojnom genitivu uz *suus*.

(49) [Liv. 30.20.8] Hannibal in se ac **suum ipsius** caput exsecratus est. »Hannibal je prokleo sebe i **svoju vlastitu** glavu.«

Ali ovakvo emfatično *ipse* vrlo se rado vezuje, kad je to moguće, za subjekt umesto za refleksiv, pa stoji u nominativu:

(50) [Tac. Ann. 6.14] Celsus **suam ipse** cervicem perfregit. »Celzo je **sam sebi** slomio vrat.« — Radije ovako nego *suam ipsius cervicem perfregit* »slomio **svoj vlastiti** vrat.«

NAPOMENA. Razume se da izvan trećeg lica ne može, čak ni radi emfatičnosti, stajati refleksiv, već dolazi odgovarajuća prisvojna zamenica prvog ili drugog lica. U tom smislu, s primerom (29) može se uporediti [Cic. Brut. 323] *Ego anno meo consul factus sum* »Ja sam postao konzul u svojoj zakonitoj godini«, a s primerima (47)–(48) Pl. Truc. 698 *mea mihi pecunia* »moje rođene pare«.

§9 Najzad treba uočiti upotrebu refleksiva pred zamenicom *quisque*.

(51) [Cic. S.Rosc.67] *Sua quemque* fraus maxime vexat. »Svakog svoja prevara najgore muči.«

(52) [Cic. Off. 2.78] *Aequitas tollitur* omnis si habere *suum* cuique non licet. »Od pravde ne ostaje ništa ako ne može da ima svako svoje.«

(53) Pl. Curc. 180 *Sibi quisque* habeant quod *suum* est. »Nek imaju svako svoje.« — Pregnantan obrt: misli se *sibi quisque eorum habeat*...

U ovakvom spoju nezamisliva je bilo koja zamenica osim refleksiva:

(54) Verg. Aen. 6.743 *Quisque suos* patimur manes. »Podnosimo svako svoj posmrtni usud.« — Uprkos predikatu u prvom licu množine, rečenica ne bi mogla glasiti **nostros quisque manes patimur*. To, naravno, ne znači da refleksiv u datom primeru referiše, protiv opšteg pravila, na prvo lice. Obrt je pregnantan, isto kao maločas u (53): misli se *suos quisque nostrum manes patitur*, tj. »svako od nas podnosi svoj posmrtni usud«.

NAPOMENA. Uz *quisque*, referenca refleksiva je distributivna. Takvu referencu refleksiv može imati i sam po sebi, implicitno, u slučajevima poput (9) ili (11).

Indirektni refleksiv

§10 Indirektnim se naziva refleksiv koji stoji u sklopu tzv. *unutarzavisnog* elementa. Najpre je, dakle, potrebno definisati unutarnju zavisnost i identifikovati elemente koji se njome odlikuju.

Unutarnja zavisnost pripisuje se onim elementima čija mentalna sadržina ne potiče od autora datog iskaza već od nekog drugog lica (spomenutog ili podrazumevanog). Razlika između elementa koji nije unutarzavisan i elementa koji jeste takav pokazuje se na sledećem školskom primeru:

(55a) Caesar interfectus est quod regnum petebat. »Cezar je ubijen zato što je imao kraljevske aspiracije.« — Dati iskaz mogao bi se prepričati ovako: »Cezar je hteo da bude kralj, pa je zato ubijen.«

(55b) Caesar interfectus est quod regnum peteret. »Cezar je ubijen kao ličnost sa kraljevskim aspiracijama.« — Ovaj relativno slobodni srpski prevod treba da pokaže da se iskaz sada ne može prepričati na malopredašnji način. U ovom drugom iskazu, naime, ne tvrdi se niti da je Cezar hteo niti da nije hteo biti kralj, već se samo opisuje mišljenje (i motiv za akciju) Cezarovih ubica.

U datom primeru, oba latinska iskaza sadrže po jednu zavisnu rečenicu uzročnog smisla: *quod .. petebat*, odnosno *quod .. peteret*. Međutim, *unutar-*

nju zavisnost, u skladu s početnom definicijom, ima samo uzročna rečenica u drugom iskazu.

§11 Uopšte uzev, svojstvo unutarnje zavisnosti mogu imati elementi koji se inače veoma razlikuju među sobom. Sledeći primeri ilustruju tu raznolikost. Istovremeno, u svim primerima se, u okviru unutarzavisnog elementa, javlja refleksiv.

(56) [Cic. Arch. 19] Colophonii dicunt *Homerum civem esse suum*. »Kolo-fonjani kažu da je Homer **njihov** sugrađanin.« — Unutarzavisni element ovde je konstrukcija akuzativa s infinitivom.

(57) Cic. De or. 1.223 Orator sagaciter pervestiget *quid sui cives cogitent, opinentur, expectent*. »Besednik treba aktivno da istražuje o čemu **njegovi** sugrađani razmišljaju, koji su im stavovi i očekivanja.« — Unutarzavisni element ovde je zavisno pitanje.

(58) [Cic. Prov. 42] Caesar me ut *sibi essem legatus* rogavit. »Cezar me je zamolio da **mu** budem legat.« — Zahtevna rečenica.

(59) [Liv. 27.3.2] Flaccus metuens ne *suum exercitum nimia urbis amoenitas emolliret*... »Bojeći se da taj odveć prijatni grad ne razmekša **njegovu** vojsku, Flako...« — Zavisna rečenica uz glagol strahovanja.

(60) [Caes. Gal. 1.41.2] Decima legio per tribunos militum Caesari gratias egit *quod de se optimum iudicium fecisset*. »Deseta legija preko vojnih tribuna izrazi zahvalnost Cezaru što je o **njoj** izneo najpovoljniji sud.« — Uzročna rečenica.

(61) [Pl. Rud. 410] Nos accepit ad sese *haud secus quam si ex se simus natae*. »Primio nas je u kuću baš kao da smo **njegove** rođene kćeri.« — Po-redbeno-hipotetička rečenica.

(62) [Nep. Eum. 3.6] Eumenes proelium prius commisit *quam milites sui scirent cum quibus arma conferrent*. »Eumen zametnu bitku pre nego što **njegovi** vojnici shvate s kim to ulaze u borbu.« — Vremensko-finalna rečenica.

(63) Cic. Sul. 15 Sulla, si *sibi suus pudor ac dignitas non prodesset*, nullum auxilium requisivit. »Sula nije zatražio nikakvu pomoć, ako **mu** već **njegova** pristojnost i dostojanstvo neće biti od koristi.« — Pseudohipotetička rečenica.

(64) Cic. Att. 2.1.12 Paetus omnes libros quos frater *suus reliquisset* mihi donavit. »Petus mi je poklonio sve knjige za koje reče da su ostale za **njegovim** bratom.« — Relativna rečenica.

Na datim primerima uočava se jedna bitna odlika svakog unutarzavisnog elementa: njegov predikat ne može stajati u glagolskom načinu indikativu. U slučaju konstrukcije akuzativa s infinitivom glagol je, dabome, u infinitivu. U ostalim slučajevima, gde su posredi razne vrste zavisnih rečenica, predikat će stajati u konjunktivu.

NAPOMENA. Može se postaviti pitanje šta u srpskom formalno odgovara latinskoj unutarnjoj zavisnosti. Odgovor nije jednostavan. Ovde će biti dovoljno da se ukaže na *prezent* u prevodu primera (62) (»pre nego što shvate«, a ne »pre nego što su shvatili«), kao i na *futur* u prevodu primera (63) (»neće biti od koristi«; moglo se prevesti i »nisu od koristi«, ali ne »nisu bile od koristi«). U primeru (60), srpska uzročna rečenica morala je počinjati sa »što« (a ne sa »zato što« niti sa »jer«); a u (55b) uzročna rečenica se imala sasvim izbeći. U primeru (64), efekt unutarnje zavisnosti morao se na srpskom izražavati dodatim »reče«. Uostalom, lako je naći i srpske primere očiglednije od ovih: u rečenici *On se žali da si ga udario* postoji unutarnja zavisnost, kakve nema u rečenici *On se žali što si ga udario*.

§12 Drugo bitno obeležje unutarzavisnih elemenata jeste naročit način na koji se u njima upotrebljavaju refleksivne zamenice: na to se upravo misli kada se kaže *indirektni refleksiv*. Pojedinačno poređenje primera (56)–(64) s datim prevodima pokazaće da latinskom indirektnom refleksivu uopšte ne odgovara refleksiv u srpskom.

Da bi se objasnila ova razlika, treba uočiti da u iskazima (56)–(64) stoji po jedan element da označi *lice kojem se pripisuje mentalna sadržina* dotičnog unutarzavisnog elementa (ili, naravno, množinu takvih lica). To lice možemo zvati *misililac*, podrazumevajući da »misililac« ne mora samo misliti ili osećati, već to može i saopštiti, tj. govoriti. Reći ćemo, na primer, da je u iskazu (56) misililac *Colophonii*, u (57) *orator*, u (58) *Caesar*, u (60) *decima legio*.

Pravilo o indirektnom refleksivu svodi se, dakle, na sledeće: kad iz unutarzavisnog elementa treba referisati na mislioca, u latinskom se to čini pomoću refleksivne zamenice. Iako suprotna srpskoj, ova latinska upotreba lako se shvata: jednostavno, refleksiv će stajati tamo gde misililac spominje *sebe*.

Isto pravilo prirodno važi za refleksiv unutar indirektnog govora (koji, uostalom, predstavlja samo niz unutarzavisnih elemenata pripisanih istome misliocu):

(65) Caes. Gal. 1.34.2 *Ariovistus* respondit, si quid ipsi a Caesare opus esset, **sese** ad eum venturum fuisse; si quid ille **se** velit, illum ad **se** venire oportere; praeterea **se** neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posse. **Sibi** autem mirum videri, quid in **sua** Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino populo Romano negotii esset. »*Ariovisto* odgovori da bi **on**, ako bi mu šta trebalo od Cezara, došao k njemu, pa ako Cezar s **njim** nešto hoće, valja **on** [Cezar] da dode k **njemu** [Ariovistu]; uostalom, reče, **on** se bez vojske ne usuđuje da zađe u galske oblasti koje drži Cezar, a vojsku bi mogao okupiti na jedno mesto tek uz organizovano snabdevanje i po

cenu znatnog napora. Nije **mu** pak jasno, reče, šta Cezar i uopšte rimska država imaju da traže u **njegovom** delu Galije, koji je on ratom zadobio.«

§13 U znatnoj većini slučajeva, iskazi su uobličeni tako da *mislilac* dobija sintaktičku funkciju *subjekta*. Otuda se pravilo o indirektnom refleksivu često formuliše i uči ovako: indirektni refleksiv se odnosi *na subjekt nadređene rečenice*. Doista, u primerima (56)–(65) *mislilac* je svugde stajao baš na funkciji subjekta. Pa ipak, neretko se javljaju drukčiji slučajevi:

(66) Cic. Att. 2.18.3 **A Caesare** valde liberaliter invitor **sibi** ut *sim legatus*. »**Od Cezara** sam vrlo ljubazno pozvan **da mu budem legat**.« — Rečenica je obrnuta pasivno, pa se *mislilac* našao ne na funkciji subjekta, nego na funkciji agentivne odredbe.

(67) Caes. Civ. 3.49.1 Crebrae voces **militum** audiebantur prius **se cortice ex arboribus victuros quam Pompejum e manibus dimissuros**. »Stalno su se čule izjave **vojnika** da će **oni** radije jesti koru s drveća nego da Pompeja ispuste iz šaka.« — Ovde se *mislilac* nalazi tek na funkciji atributa unutar sintagme subjekta.

(68) [Caes. Civ. 3.33.1] Litterae Scipioni redduntur **a Pompejo** – *mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire*. »Scipionu je stiglo pismo **od Pompeja** – *da se Cezar s legijama prebacio preko mora, te nek [Scipion] požuri da se s vojskom pridruži njemu* [Pompeju].« — *Mislilac* u odredbi.

(69) [Caes. Gal. 2.35.1] **Ab iis nationibus** mittuntur legati ad Caesarem qui **se obsides daturas** pollicerentur. »**Od tih naroda** poslati su k Cezaru pregovarači da obećaju da će **oni** dati taoce.« — Veoma poučan primer: refleksiv, kako pokazuje kongruencija participa (*daturas*, ne *daturos*), referiše na *mislioca* u odredbi (*nationes*), a ne na subjekt (*legati*), uprkos činjenici da je i subjekt pogodan za ulogu *mislioca*, pošto označava lice – štaviše, lice koje i samo govori prenoseći poruku.

Opet se, dakle, pokazuje da upotreba refleksiva ne mora biti motivisana *sintaktičkom* funkcijom elementa na koji se referiše.

§14 U strukturi iskaza može se javiti više unutarzavisnih elemenata nanižanih tako da svaki sledeći zavisi od prethodnog (na primer, ovako: »X kaže da je Y ispričao da Z...«, »X zahteva da Y razjasni da li Z...«, »X se plaši da Y ne pomisli da Z...«). Shodno ovome, može se javiti i više različitih *mislioca*. Postavlja se, dakle, pitanje kako će se iz kojeg unutarzavisnog elementa referisati na kojeg *mislioca*.

U znatnom broju slučajeva, na prvog *mislioca* referiše se refleksivom, dok se za referencu na drugog *mislioca* radije koristi nerefleksivna zamenica.

(70) [Cic. Att. 15.21.1] Scripsit Quintus **se** idcirco profugere ad Brutum voluisse quod, cum **sibi** negotium daret Antonius ut **eum** dictatorem efficeret,

id recusaret. »Kvint piše da je **on** [Kvint] nameravao pobeći k Brutu stoga što je, kad **mu** je [Kvintu] Antonije stavio u zadatak da **mu** [Antoniju] obezbedi diktaturu, odbio da to učini.« — Prvi mislilac je *Quintus*, i na njega referiše refleksiv; drugi je *Antonius*, i na njega referiše nerefleksivna zamenica.

(71) [Caes. Gal. 2.1.2] Caesar litteris Labieni certior fiebat omnes Belgas contra populum Romanum conjurare; conjurandi hanc esse causam quod vererentur ne, omni pacata Gallia, ad **eos** exercitus noster adduceretur. »Cezara su Labijenova pisma obaveštavala da se Belgi listom udružuju protiv Rimljana, a da im je za udruživanje razlog taj što se plaše da će naša vojska, nakon umirenja cele Galije, biti povedena na **njih**.« — Kad bismo imali nezavisan iskaz koji bi počinjao *Belgae verebantur...*, u nastavku bi dolazio indirektni refleksiv: *...ne ad se exercitus adduceretur*. Ali pošto nadređeno *vererentur* i samo spada u unutarzavisni element čiji je mislilac *Labienus*, izlazi da su *Belgae* tek drugi mislilac unutar celog iskaza. Zato se na njih referiše nerefleksivnom zamenicom *eos*.

Ali, takav raspored može biti poremećen drugim faktorima:

(72) [Liv. 7.5.5] Manlius super lectum Pomponii stans ferro intento, nisi juraret **se** patris **ejus** accusandi concilium plebis numquam habiturum, **se eum** extemplo transfixurum minatur. »Stojeći nad Pomponijevom posteljom s mačem u rukama, Manlije mu zapreti, ne zakune li **se** da će zauvek odustati od plebejske skupštine na kojoj bi bio optužen **njegov** otac, da će **ga on** istog časa proburaziti.« — Raspored ovde nije takav da refleksiv referiše na prvog, a zamenica *is* na drugog mislioca. U glavnoj rečenici (*Manlius minatur se eum transfixurum*), zamenica *se* referiše na Manlija, a *eum* na Pomponija. Naprotiv, u zavisnoj rečenici (*nisi juraret se patris ejus accusandi concilium plebis numquam habiturum*) reference su obrnute: *se* je Pomponije, a *ejus* je Manlije. Struktura je zapetljana time što i u glavnoj i u zavisnoj rečenici postoji po jedan akuzativ s infinitivom, pa tek unutar ovih zamenice; unutar akuzativa s infinitivom, pak, na neposrednog mislioca načelno se *mora* referisati refleksivom. U datom primeru najpre je ispunjena ova obaveza, i pošto dva akuzativa s infinitivom ovde imaju različite mislioce, dogodilo se da zamenica *se* posle *minatur* ne referiše na isto lice kao *se* posle *juraret*. Tek potom, na ostale reference raspoređena je nerefleksivna zamenica *is*.

§15 Po sebi, pravilo o indirektnom refleksivu nipošto ne ukida mogućnost da referenca refleksiva ostane u granicama unutarzavisnog elementa. Drugim rečima, refleksiv u unutarzavisnom elementu *ne mora* uvek biti indirektan, već može, po pravilima direktne refleksivnosti, referisati na nešto što stoji u istoj zavisnoj rečenici ili konstrukciji. U sledećim primerima refleksiv, sasvim kao u srpskom, direktno referiše na subjekt zavisne rečenice (odnosno, u drugom slučaju, na subjektni element unutar akuzativa s infinitivom), a ne indirektno na mislioca:

(73) [Caes. Gal. 1.2.1] Orgetorix Helvetiis persuasit ut de finibus **suis** cum omnibus copiis exirent. »Orgetorig je ubedio Helvećane da se masovno pokrenu sa **svoje** teritorije.«

(74) [Caes. Gal. 1.28.3] Caesar Helvetios in **suos** fines reverti jussit. »Cezar zapovedi Helvećanima da se vrate na **svoju** teritoriju.«

Štaviše, kad nema opasnosti od brkanja referenci, često se u unutarzavisnom elementu upotrebljavaju dva različita refleksiva: jedan direktan, drugi indirektan.

(75) [Curt. 8.1.9] Scythae ab Alexandro petiverunt ut regis **sui** filiam matrimonio **sibi** jungeret. »Skiti zamoliše Aleksandra da uzme kćer **njihovoga** kralja **sebi** za ženu.« — U srpskom prevodu jasno se odražava različitost dvaju latinskih refleksiva. Indirektan je ovde samo onaj refleksiv koji je preveden nerefleksivno.

(76) [Nep. Han. 12.2] Patres conscripti legatos in Bithyniam miserunt qui ab rege peterent ne inimicissimum **suum secum** haberet **sibi**que dederet. »Senatori uputiše u Bitiniju izaslanike da od kralja zatraže da **njihovog** najvećeg neprijatelja liši **svoga** gostoprimstva, te da **im** ga preda.« — **Secum** je, jasno, direktni refleksiv u zavisnoj rečenici. Naprotiv, ostali refleksivi (**suum** i **sibi**) indirektni su – premda, strogo uzev, nije lako reći da li se oni odnose na »senatore« ili na »izaslanike«; u svakom slučaju, oni u datom iskazu dovoljno jasno referišu na rimsku stranu u pregovorima.

(77) [Caes. Gal. 1.36.6] Ariovistus respondit, quod **sibi** Caesar denuntiaret se Haeduum injurias non neglecturum, **neminem secum** sine **sua** pernicie contendisse. »Ariovistu odgovori da, što se tiče one **njemu** upućene Cezarove poruke da se prema ugrožavanju Hedua **on** [Cezar] neće odnositi pasivno, **niko** još nije ušao u sukob s **njim** [Ariovistom] bez teških posledica po **sebe**.« — Ovde postoje čak tri različita refleksiva: jedan (**sibi**, **secum**) referiše na Ariovista, drugi (**se**) na Cezara, a treći (**sua**) na **neminem**.

§16 Nasuprot prethodnom, u kontekstima gde bi lako došlo do zabune, radi jasnije reference može se umesto indirektnog refleksiva upotrebiti zamenica **ipse**, koja tad nedvosmisleno referiše na **prvog** mislioca.

(78) [Sal. Jug. 46.2] Jugurtha legatos ad consulem mittit qui **ipsi** liberisque vitam peterent. »Jugurta uputi konzulu izaslanike da zatraže život za **njega** i njegovu decu.« — U ovom iskazu, refleksivno **sibi** izazvalo bi nejasnoću, jer bi se moglo pogrešno shvatiti kao referenca na drugog mislioca (**legati**). Naprotiv, zamenica **ipse** jasno ukazuje na prvog mislioca (**Jugurtha**) – između ostalog i time što se kod nje (za razliku od refleksiva) formalno razlikuje jednina od množine.

(79) [Nep. Alc. 5.1] Persae pertimuerunt ne Alcibiades ab **ipsis** descisceret et cum **suis** in gratiam rediret. »Persijanci se uplašišu da se Alkibijad ne otpadi od **njih** i ne pomiri se sa **svojima**.« — Prisvojna zamenica ovde je leksički

određena, upor. (42) i (43); s tim u vidu, a radi boljeg kontrasta, referenca na mislioca (*Persae*) ostvarena je zamenicom *ipse*.

§17 Dve odlike unutarnje zavisnosti – referisanje na mislioca indirektnim refleksivom i nemogućnost da predikat stoji u indikativu – obe se uzimaju kao bitne (upor. §11); stoga se očekuje da se obe uporedo javljaju u unutarzavisnim elementima. Međutim, indirektni refleksiv se ponekad nalazi i u zavisnim rečenicama čiji predikat stoji u indikativu.

(80) [Pl. Merc. 235sqq] Male mihi precatur et facit convicium: dicit capram quam dederam servandam **sibi** suae dotem uxoris ambedisse. »On me kune i psuje, kaže da je koza koju sam **mu** dao na čuvanje obrstila miraz njegove žene.«

(81) Cic. S.Rosc. 6 Hunc sibi ex animo scrupulum, qui **se** dies noctesque stimulat et pungit, ut evellatis postulat. »On traži da mu s duše sklonite tu sumnju, koja **mu** ne daje mira ni danju ni noću.«

(82) [Liv. 7.37.3] Decius centum boves militibus dono dedit qui **secum** in expeditione fuerant. »Decije dade stotinu goveda na dar vojnicima koji su s **njim** učestvovali u pohodu.«

Na prvi pogled, pojava je abnormalna, jer se čini da u datim iskazima jedan te isti element i jeste i nije unutarzavisan. Pa ipak, nepravilnost u ovakvim slučajevima (koji, uostalom, nisu retki) samo je prividna. Stvar je u tome što relativne rečenice ovde *jesu* unutarzavisne (i otud u njima indirektni refleksiv), ali nisu *samo* unutarzavisne (i otud indikativ). Naime, kad autor iskaza pripisuje mentalnu sadržinu jednog elementa *misliocu*, on se time u načelu ne odriče mogućnosti da tu istu mentalnu sadržinu u isti mah prikaže i kao *sopstvenu* tvrdnju. Na primer, u slučaju (80), misliocu je pripisana ovakva tvrdnja: »Koza koju si mi dao na čuvanje obrstila je miraz moje žene«; pri prenošenju te tvrdnje u formi indirektnog govora, normalno da na mislioca referiše refleksiv. No sa svoje strane, autor iskaza ne želi reći »koza koju sam mu ja *navodno* dao na čuvanje«, tj. ni on ne dovodi u pitanje identitet dotične kože niti činjenicu da ju je dao na čuvanje – i zato u relativnoj rečenici nema mesta konjunktivu. Istovetno se objašnjava i primer (81). U primeru (82), autor iskaza saopštava objektivnu činjenicu da su u Decijevom pohodu učestvovali ti i ti vojnici, i da su oni potom od svoga komandanta dobili goveda na dar: autor i sam stoji iza tog podatka, pa je u relativnoj rečenici potreban indikativ. S druge strane, Decije se logično uzima kao mislilac (jer je *nameravao* da nagradi *svoje* vojnike), pa u istoj rečenici, kao unutarzavisnoj, pravilno stoji indirektni refleksiv.

Osim relativnih (kao u malopredašnjim primerima), javljaju se i druge vrste zavisnih rečenica sa sličnim karakteristikama:

(83) [Caes. Civ. 3.53.5] Hunc Caesar, *ut erat de se meritis*, ad primipilum se traducere pronuntiavit. »Cezar, u skladu sa zaslugama koje je taj čovek imao za *njega*, objavi da ga unapređuje u čin primipila.«

(84) [Liv. 2.55.6] Volero, *ubi pro se acerrimus erat clamor*, se recipit. »U trenutku kad je vika u *njegovu* korist bila najglasnija, Voleron se vrati.«

(85) [Suet. Ner. 35.3] Nero Poppaeam ictu calcis occidit *quod se convitiis incesserat*. »Neron je udarcem noge ubio Popeju *zato što je bila navalila da ga psuje*.«

NAPOMENA. Postoje i primeri za obrnutu upotrebu, tj. za izostanak indirektnog refleksiva u rečenicama čiji predikat stoji u konjunktivu unutarnje zavisnosti: [Cic. Ac. 2.32] *Queruntur philosophi quod eos insimulemus omnia incerta dicere* (»Filozofi se žale da *im* mi imputiramo iznošenje listom nepouzdatih tvrdnji«); Liv. 32.34.5 *An quod a sociis eorum non abstinuerim justam querelam habent?* (»A mogu li se oni bar s pravom žaliti da ja nisam držao ruke podalje od njihovih saveznika?«). Za ove iskaze ne može važiti malopredašnje objašnjenje, jer se, u oba slučaja, autor iskaza očito ne slaže s mislioevom tvrdnjom; čini se, dakle, da su zavisne rečenice ovde pouzdano unutarzavisne i samo takve, pa bi se izostanak refleksiva u njima morao smatrati abnormalnim. Doduše, u prvome od navedenih slučajeva moglo bi se pomišljati da je konjunktiv *insimulemus* upotrebljen zato što se autor iskaza ne slaže s mislioevom oko samog tog termina, tj. ne poriče postojanje zamerke na koju se žale filozofi, ali, za razliku od njih, smatra da se ta zamerka ne može nazvati *imputacijom*. Precizan srpski prevod glasio bi onda: »Filozofi se žale što im mi 'imputiramo' iznošenje...«. Teže je reći da li bi se na sličan način mogao objasniti i drugi navedeni slučaj.

Neizvesnost, kolebanja, vulgarni razvoj

§18 U izloženom opisu pokazano je da se pravila za upotrebu dveju latinskih povratnih zamenica, iako čvrsta u svom najopštijem delu, u stvari zasnivaju na više različitih motiva, koji se, u skladu sa svojom nejednakom prirodom, moraju tražiti na različitim ravnima jezičke analize. Naglašeno je, dalje, da sukobljavanje tih motiva, premda oni u većini slučajeva deluju u istom smeru, jeste ne samo u načelu moguće već i u stvarnosti dobro poznato. Najzad, mestimice je bilo reči o faktorima koji u takvoj situaciji utiču na konačni izbor između refleksiva i neke od nerefleksivnih zamenica.

§19 S ovog stanovišta, lako je naslutiti da mehanizam upotrebe refleksiva, osetljiv i ne uvek izvestan u krajnjem ishodu, podleže katkad čak i subjektivnim preferencama. Pojedini o tome kako se, na primer, fraza *quantum in me est* (»koliko je do mene«) formuliše u trećem licu očituju se kao detalji lične stilizacije jezika koju sprovode pojedini autori:

(86) Nep. Iph. 3.4 Pater, *quantum in se fuit*, Thraecem me genuit. »Moj otac, koliko je bilo do **njega**, rodio me je kao Tračanina.« — Refleksiv u ovoj istoj frazi upotrebljavaju i Livije (2.43.6) i Seneka (Ben. 6.11.2, 7.15.3). Naprotiv, Ciceronov stabilni izbor je *quantum in ipso est*, dakle bez refleksiva (npr. Fl. 61, S.Rosc. 111, Phil. 2.29, Leg. 1.56, Att. 5.2.1, 16.15.1). Najzad, kod Gelija (17.20.9) nalazimo *quantum in eo fuit*, sa prostom ličnom zamenicom. S obzirom na to da je ova fraza kao celina izrazito i restriktivno usmerena na nosioca zbivanja (upor. §6), legitimno je smatrati Gelijev izbor nešto slabijim od ostalih; ali rasuđivanje te vrste zacemento spada u domen stilistike.

Mimo tog i drugih delikatnijih slučajeva, refleksiv redovno ulazi u sastav izvesnog broja malih ali upadljivih i široko upotrebljivih obrta čiji se identitet zasniva na neizmenljivosti. Najčešći takav slučaj predstavlja utvrđeni obrt (*ipse*) *per se* »(sam) po sebi«, u kojem refleksiv naprosto ne može izostati, čak ni tamo gde, sudeći po opštim pravilima, njegova referenca nije sasvim odgovarajuća.

(87) [Cic. Att. 16.3.3] Hic quidem etsi **per se** est amabilis a meque diligitur, tamen accedet magnus cumulus commendationis tuae. »**Sam po sebi**, on je baš simpatičan čovek, i ja ga volim; no tvoja preporuka biće mu još jedan veliki plus.«

(88) Caes. Civ. 2.39.4 Erant **per se** magna quae gesserant equites. »To što konjanici behu postigli bilo je **po sebi** veliko.«

(89) Cic. Fam. 13.60.1 Ego libertum ejus **per se ipsum** diligo. »Njegov oslobođenik drag mi je **sam po sebi**.«

(90) Liv. 22.8.3 non id quod acciderat **per se** aestimare »nisu prosuđivali o događaju **samom**«

NAPOMENA. Slično se može reći i o tehničkom izrazu *sui juris (esse)* »(biti) pravno samostalan«: refleksiv u njemu toliko je neizmenljiv da se javlja čak i izvan trećeg lica, npr. Paul. Dig. 46.2.20 *si sui* (a ne *nostrī*) *juris sumus* »(ako smo pravno samostalni)«. Doduše, treba uočiti da prvo lice množine ovde stoji u opštem smislu – tj. kao da je rečeno *si quis sui juris est*, u trećem licu. — Izraz *sui juris* ne treba brkati s izrazom *suo jure*, koji znači »s pravom«: [Cic. Fin. 5.4] *Pomponius joci videtur, et fortasse suo jure* »(Pomponije se, izgleda, šali, i verovatno je u pravu)«. Prisvojna zamenica ovde se ponaša normalno: *jocor meo jure, joci tuo jure* itd.

§20 Pa i neke od vulgarnih i poznih upotreba refleksiva na prvi pogled nisu daleko od onoga što se i u književnom jeziku uzima kao pravilno.

(91) CIL 14.2341 Cresteti filiae benemerenti pater **suus** fecit. »Dobroj kćeri Hresti spomenik podiže **njen** otac.«

(92) CIL 6.34025 M. Aurelio Ermaisco bene merenti, quen omnes sodales **sui** querunt. »Dobrome Marku Aureliju Ermaisku, za kim žale svi **njegovi** drugovi.«

U datim primerima naizgled stoji refleksiv s referencom na rečeničnu temu (upor. §5), poznat još od ranih epoha razvoja i prihvatljiv u književnom jeziku. Međutim, iza nepromenjene forme krije se reinterpretiran obrt: *suus* se sada shvata kao *nerefleksivna* prisvojna zamenica (»njegov/njen«), koja u datim slučajevima referiše na objekt. Dokaz za ovu skrivenu promenu je to što se *suus* sada može upotrebiti sasvim kao *ejus*, tj. i u slučajevima koji na klasičnu upotrebu čak ni prividno ne liče:

(93) [Cyp. Ep. 58.4] Sufficit ad testimonium martyrii **sui** testis ille. »Za svedočanstvo o **njegovom** mučeništvu dovoljan je taj svedok.«

Istovremeno, referenca zamenice *suus* počinje se ograničavati na jedninu (»njegov/njen«, ali ne »njihov«).

(94) Lact. Inst. 2.2.9 Verentur ne omnis **illorum** religio inanis sit. »Strahuju da se sva **njihova** verovanja ne pokažu ispraznim.«

Suprotno onome što je rečeno u §2, refleksiv počinje služiti da izrazi recipročnu radnju.

(95) Cyp. Eccl. un. 2.4 fideliter **sibi** unanimitatis nexibus cohaerentes »**među sobom** verno združeni vezama jednodušnosti«

(96) Cass. Var. 1.4 ut **se** pares animi solent semper eligere »kao što srodne duše svagda izaberu **jedna drugu**«

NAPOMENA. Izražavanje recipročne radnje oduvek je u latinskom davalo povoda inovacijama. Obrt *inter se* nikada nije bio jedina mogućnost (upor. *alter alterum*, *alius alium*); a već na prelazu iz klasičnog u poklasični period, sa istom svrhom u književni jezik ulazi i trajno se zadržava srasla fraza *invicem* (koja prvobitno znači »zauzvrat, uzvratno«).

Nešto je drukčije prirode tzv. *ociozni* refleksiv – vulgarna upotreba naizgled suvišnih refleksiva uz glagole ili drugde u rečenici (donekle poznata čak i u književnom latinitetu ranijih epoha: *sibi notare*, *sibi gaudere*, i nalik na izvesne pojave u kolokvijalnom i narodskom srpskom, npr. *misliti se*, *gledati si svoja posla*).

(97) Itin. Eger. 25.7 vadent **se** unusquisque ad hospitium suum »odlaze (*prezent!*) svako svojoj kući«

(98) Itin. Eger. 36.1 sedete **vobis** »sedite«

(99) Chiron 355 solus **sibi** separatus debet stare locis secretis »treba da stoji sam zasebno na izdvojenom mestu«

Navedena vulgarna obeležja mogu se ukupno uzeti kao tendencija ka *slabljenju* refleksiva. Za nadoknadu, refleksivni obrt redovno se pojačava zamenicom *ipse* (*seipsum* i sl.), ili i partikulom *-met* (*semetipsum*). Takođe, umesto zamenice *suus* u masovnu upotrebu ulazi pridev *proprius* »sopstveni« (čak i u frazi *sua sponte* > *propria sponte*, npr. Amm. 14.6.2 *nusquam a*

veritate sponte propria digressurus »bez namere da se igde **svesno** udaljim od istine«); za logiku ovog razvoja upor. (32).

NAPOMENA. U vezi s primerima (87)–(90), zanimljivo je osvrnuti se na sudbinu klasičnog obrta *per se* u vulgarnom i poznom latinitetu. Klasično značenje »sam (od sebe), bez tuđe pomoći/intervencije« evoluirala dotle da *per se* može biti prost sinonim pridevu *solus*: CIL 4.5674 *gari flos per se* (»**nerazblažen** riblji koncentrat«); PsApul. Herb. 130 *ossa per se remanent* (»ostanu **same** kosti«). Slično i Chiron 364 *nascuntur tubergula plena sanie, quae et per se erumpunt et sanantur sibi* (»nastaju kvržice pune sukrvice, koje **same od sebe** pucaju i **same** prolaze«) – gde je najpre upotrebljen klasični izraz *per se*, a potom, u istom značenju, vulgarno *sibi*.

§21 Kako u drugim pojedinostima tako i u vezi s refleksivom, sve veće protivrečje između govornog jezika, daleko odmaklog u vulgarnom razvoju, i književne norme, koja je bitno konzervativna, daje šarenu sliku poznolatinske upotrebe. Pod tim uslovima, uz malopredašnja ili i druga vulgarna obeležja – npr. nesklonost indirektnom refleksivu, upor. (94) – refleksivi se ponekad javljaju u isti mah mimo norme i mimo opštih razvojnih tendencija govornog jezika: posredi je zapravo *hiperkorekcija*. Ovamo se pouzdano mogu ubrojati slučajevi upotrebe refleksiva u prvom ili drugom licu, što se kosi s najstabilnijim od svih pravila o latinskom refleksivu – s ograničenošću na treće lice.

(100) CLE 588.8 **suo** gaudete munere »radujte se **svome** daru«

(101) ILCV 821 posui conjugi .. et **sibi** »podigoh [ovaj spomenik] ženi i **sebi**« — U ovom slučaju greška je po svoj prilici nastala zbog udaljenosti refleksiva od glagola. Pri kraju teksta, autor zaboravlja da je nadgrobnu formulu započeo u prvom, a ne – što bi bilo još običnije – u trećem licu (*posuit*).

O nesigurnosti pri rukovanju refleksivom i, shodno tome, nedoslednoj upotrebi jasno svedoči sledeći primer:

(102) ILCV 1241 locus Marcelli .. concessum (*sic*) **sibi** et posteris **ejus** a beatissimo papa Joanne »mesto Marcelovo, dodeljeno **njemu i njegovim** potomcima od strane svjatijšeg pape Jovana« — Ovde *sibi* stoji unutar participske konstrukcije, na način blizak indirektnom refleksivu (upor. §4); ali taj lepi pokušaj književnog izražavanja propada u drugoj instanci, gde umesto *suis* stoji *ejus*, opet kao *hiperkorekcija*, tj. naivno izbegavanje greške kakvu ilustruje primer (93).

§22 U romanskim jezicima, dve latinske povratne zamenice imaju nejednaku sudbinu.

Lični refleksiv uglavnom zadržava svoju glavnu, direktnu funkciju: razlikuje se, na primer, ital. *si è ingannato* »prevario **se**« od *l'ha ingannato*

»prevorio **ga** je«. Osim ove, refleksiv redovno preuzima i funkciju izražavanja recipročne radnje (ital. *si amano* »vole **se**«).

NAPOMENA. Spomenuti pojačani oblik ličnog refleksiva *semetipsum* u romanskom je već vrlo rano reinterpretiran kao *se+metipsum*; tako osamostaljena reč *metipsum* preuzima ulogu latinskog *ipse* (ital. *medesimo* < *metipsimum*).

Naprotiv, latinski prisvojni refleksiv preuzima funkciju prisvojne zamenice trećeg lica jednine. Stoga iskazi poput ital. *Anna ha trovato i suoi soldi* u načelu jesu dvosmisleni (»Ana je pronašla **svoje** pare« ili »**njegove/njene** pare«), mada u stvarnosti ne dolazi do zabune – ne samo zahvaljujući kontekstu, već i zato što se kako refleksivni tako i nerefleksivni smisao mogu realizovati drukčije (*Anna ha trovato i propri soldi* »Ana je pronašla **svoje** pare«, *I suoi soldi sono stati trovati da Anna* »**Njegove/njene** pare pronašla je Ana«); kao što se vidi, u sistem prisvojnih zamenica ulazi i *proprio*, čija se upotreba u izvesnim slučajevima smatra obaveznom.

Premda romansko stanje, ukupno uzev, predstavlja ishod relativno dugog razvoja, jasno je da se njegove osnove nalaze ocrtane već u onoj formi latinskog jezika koju mi poznajemo pre svega kao »vulgarnu i poznau« (upor. §20), ali čiji se mnogi elementi (između ostalih, pojedinosti u vezi s upotrebom refleksiva) opažaju i u znatno ranijim epohama – u stvari, gde god nam je dato da, pokraj tekstova klasičnoga kanona, prozremo do nestilizovanog jezika rimske svakodnevice.

Sadržaj sveske 25 (1/2002)

[iz Uredništva]	5
ALEKSANDAR LOMA	
Mitski koreni filozofije (= <i>LInt</i> 8–9)	7
DANIEL MARKOVIĆ	
Mesec borbe protiv kolektivne amnezije: Aristotel, <i>O pamćenju i sećanju</i> (= <i>LInt</i> 6)	41
BOGDANA ĐUKIĆ	
Jedan antički odgovor na svedremeno pitanje: Plutarh, <i>Da li je moguće imati mnogo prijatelja</i> (= <i>LInt</i> 7)	69
ANA PETKOVIĆ	
Retrospektivno pripovedanje: propast i novi početak ili početak propasti (= <i>LInt</i> 23)	83
VOJIN NEDELJKOVIĆ	
»Sami sebe zapličemo«. ili Funkcija i disfunkcija latinskog refleksiva (= <i>LInt</i> 3)	95
MARJANCA PAKIŽ	
Recepti, zortovi i pehovi: Horacije, <i>Satira</i> II 8 (= <i>LInt</i> 12)	117
MARJANCA PAKIŽ	
Gozba s (ne)prijatnostima: Juvenal, Peta satira (= <i>LInt</i> 2)	125
MILENA JOVANOVIĆ	
Jugoslovenska asocijacija za klasične studije	137